

ՍԵՐԺ ՍՐԱՊԻՈՆՅԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆԱՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄ

Հայ գրականությունն ի սկզբանե (V դարից) ունեցել է երկատված լինելու դժվարին պարտադրանքը՝ պայմանավորված ժողովրդի նույնքան դժվարին ճակատագրով: Հայտնի են երկրի բաժանումները տարբեր ժամանակներում տարբեր գավթիչների կողմից, իսկ պետականության բազմադարյան չգոյությունը իր կնիքը դրեց նաև գրականության վրա և՛ թեմատիկայի, և՛ ինքնադրսևորման, նաև ձևի ու բովանդակության, նպատակադրումների առումով: Մինչ XX դարասկիզբը, արդեն 15-րդ դարից սկսած, Թուրքիայի տիրապետության տակ հայտնված հայ ժողովուրդը, ստեղծելով իր մշակույթը, մասնավորապես գրականությունը, արդեն որոշակիորեն կրում էր այսօրվա ընթերցումով սփյուռքի գրականության բնորոշ հատկանիշներ: Ասվածը տարօրինակ կարող է թվալ: Մեր հասկացողությամբ կամ, որ ավելի ճիշտ է, այսօրվա մեր ընթերցումներում, Սփյուռք հասկացությունը վերաբերում է 20-րդ դարի 20-ական թթ.:

Սա բացարձակ ճշմարտություն է: Սակայն, եթե նկատի ունենանք Սփյուռքի գրականության հիմնական հատկանիշները՝ կարոտ, ազգապահպանություն, ինքնափրկության թեմաներ, ապա նման որակները նկատելի են դառնում նաև ավելի վաղ շրջանում, միայն այն տարբերությամբ, որ ժողովուրդը և չնչին բացառությամբ նաև մտավորականությունը ապրում էին սեփական հողի վրա՝ զրկված այդ հողը ու նաև սեփական ճակատագիրը տնօրինելու հնարավորությունից: Այլ կերպ ասած՝ մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները քաղաքական կեցությունն ու կացությունը գրականությանը արդեն պարտադրում էին ազգապահպանության ու ինքնափրկության թեմատիկան, ինչն էլ դառնում է գրականության տարակերպության պատճառներից մեկը: Այսպես, պատմական Հայաստանում, ավելի կոնկրետ՝ Արևմտյան Հայաստանում,

տանում «սփյուռքացման գործընթացը» (նկատի ունենք բացառապես թեմատիկան և նպատակադրումները) խորացավ արդեն 15-րդ դարից. հայտնվելով Թուրքիայի տիրապետության տակ՝ ժողովուրդը իր պատմական հայրենիքում վերածվեց համայնքի՝ պետականության դրսևորման միակ կերպը տեսնելով նորաստեղծ հայոց պատրիարքարանի մեջ: Նույնը կարելի է ասել նաև Իրանի հյուսիսային հատվածի՝ պատմական Պարսկահայքի մասին, որտեղ շարունակ հայեր են ապրել, բայց և համալրվել են այլ աշխարհներից արտագաղթած հայերով, և ունեին գաղթօջախում ապրողների կարգավիճակ, նաև պետք չէ մոռանալ, որ XVIII դարի II կեսից սկսած ոչ պատմական հայրենական հողերում՝ կոնկրետ Իտալիայում, ձևավորվեց Մխիթարյան միաբանությունը, որի գրական-մշակութային գործունեությունը դժվար է գերագնահատել, բայց դա արդեն Սփյուռք էր բառի գրեթե այսօրվա ըմբռնումով: Նույնը կարելի է ասել Հնդկաստանում՝ Մադրասում և Կալկաթայում, ստեղծված հայ գաղութի մասին: XIX դարի սկզբից աշխուժանում են նաև Ռուսաստանում ստեղծված հայ գաղութները: Ցուցակը կարելի է շարունակել: Բայց ասվածն արդեն ապացույցն է այն բանի, որ Սփյուռք հասկացությունը (անշուշտ ոչ նույն եզրաբանությամբ և իմաստի բացարձակ նույնականությամբ) մեզանում սկսվել է ավելի վաղ, քան XX դարասկզբի Սև դեպքերը, և միանգամայն ճիշտ է նկատվել, որ «Սփռվել բայից կազմված այս գոյականը դարձել է յուրօրինակ տեղանուն, որ աշխարհի քարտեզի վրա հնարավոր չէ ցույց տալ: Սփյուռքը Հայաստանից դուրս մնացյալ աշխարհն է, ուր հայեր են ապրում: Սփյուռքը տարագիր հայության բնակավայրերի ընդհանուր խորհրդանշային անվանում է»¹:

Ասվածը վկայում է, որ հայ գրականության առջև ծառայած գերխնդիրը դարեր շարունակ եղել է ինքնափրկության և ցեղափրկության խնդիրը, ինչն առավել տեսանելի դարձավ անցյալ դարի սկզբներին: Բայց և դրանից չի հետևում, թե էական տարբերություններ նախորդ դարերի և XX դարասկզբին տեղի ունեցած իրողությունների արդյունքում ձևավորված գրականությունների միջև չկային: Կային և այն էլ շատ էական:

¹ Վ. Գաբրիելյան, Սփյուռքահայ գրականություն, Եր., 2008, էջ 6:

Նախ. չնայած այն բանին, որ սկսած XVIII դարից՝ մշակույթը, մասնավորապես գրականությունը ստեղծվում էր օտար հողի վրա (վերը նշվեց՝ Իտալիայում, Յնդկաստանում, Ռուսաստանում, Վրաստանում և այլուր), սակայն այն ստեղծող և կրող ժողովուրդը կար, գոյատևում էր իր պատմական հայրենիքում և գլխավոր խնդիրը պետականության, ասել է թե՛ ազատության վերականգնումն էր: Օտարներն էին ժամանակավոր և ոչ մենք: Կար այդ ըմբռնումը, որը կայուն հոգեբանություն էր: Նույնիսկ ոչ հայրենական հողում հաճախ ստեղծվում էր հայկական ավելի բարձր մշակույթ, քան տերերինը: Վկան՝ XIX դարավերջից XX դարի 20-ականների Թիֆլիսը, որ ավելի շատ հայկական, քան վրացական մշակութային կենտրոն էր:

Ապա. դրսում ապրող և ստեղծագործող հայ մշակութակիր անհատի հիմնամաստակը հայրենիքի ազատության և փրկության խնդիրն էր, նաև վերադարձի հնարավորության ստեղծումը. օրինակները բազմաթիվ են՝ Շահամիրյանների ու Բաղրամյանների գործունեությունը Յնդկաստանում կամ, ասենք, Ավ. Իսահակյանի, Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի ու այլոց՝ Եվրոպայում ապրած կյանքի տարիները: Դրսում ստացած լույսը բերվում էր հայրենիք, ծառայեցվում ժողովրդին և հայրենիքի փրկության սրբազան նպատակին:

Լավագույն օրինակը արևելահայ հատվածում Խաչատուր Աբովյանն է, իսկ XX դարասկզբին, ինչպես նշվեց, արևմտահայ գրականության գրեթե բոլոր մեծերը՝ Սիամանթոն, Դ. Վարուժանը, Ռ. Սևակը, Ա. Զոպանյանը, ուրիշները եվրոպական կրթության լույսը բերին հայրենիք, փորձեցին դնել մեծ կայացման ընթացքի սկիզբը:

Այս մոտեցմամբ XX դարասկիզբը բնորոշվեց հայ գրական և գիտական մտքի վիթխարի թռիչքով: Արևելահայ հատվածում Աբովյանից հետո Աղայանը, Պռոշյանը, Պատկանյանը, հատկապես Բաֆֆին նախապատրաստեցին Թումանյան, Իսահակյան, քիչ ուշ նաև Տերյան պոռթկումը: Արևմտահայ հատվածում Դ. Ալիշանը (Նահապետը, ի միջի այլոց, նաև արևելահայերի համար անվերապահ ուսուցիչ էր), Ն. Ռուսինյանը, Մ. Պեշկոպաշյանը հիմք դրեցին Սիամանթո, Դ. Վարուժան, Ռ. Սևակ, Մ. Մեծարենց, Ինտորա, Պեշկոպոյրյան պոռթկումին: Մինչ այդ իրապաշտական շարժումը նախանցյալ դարի 80-ականներին միտում էր արդեն եվրո-

պական բարձունքների Ա. Արփիարյանի, Գ. Ջոհրապի, Երուխանի, Լ. Բաշալյանի, այլոց գրականությամբ:

Բայց, ցավոք, կյանքը, մասնավորապես գրական կյանքը, թևատվեց հենց թռիչքի պահին: Նախ. կայացման ընթացքի մեջ դադարեց կամ գրեթե դադարեց արևմտահայ իրապաշտական գրականությունը: 1884-96 թթ. մարդկության պատմության մեջ նախադեպը չունեցող ջարդերը դարձան դրա գլխավոր պատճառը: Թեև վերոնշյալ գրական գործիչները զոհ չզնացին ջարդերին, սակայն դադարեցին ստեղծագործելուց՝ ասպարեզը թողնելով նորերին: Պատճառը, անշուշտ, պայմանավորված էր հասարակական մտքի պահանջով: Ջարդերը, որքան էլ տարօրինակ թվա, եկան վավերացնելու վիպապաշտ (ռոմանտիկական) գրականության անհրաժեշտությունը: Այս դպրոցին բնորոշ երազը, տեսիլը, ձգտումը թվում էին ավելի արդիական ու անհրաժեշտ, քան իրապաշտականը: Ու նորերը զնացին հենց այդ ուղիով: Այս նորերը չէին ձևավորվում հայրենի եզերքում: Նրանք, նախապես լիցքեր ստանալով հայրենիքում, այսինքն՝ արքետիպով մնալով խորապես հայրենական, նոր ու թարմ մտածողությամբ կայանում էին Եվրոպայում, համաշխարհային, մասնավորապես ֆրանսիական գրականության ոլորտում: Պատճառն այն էր, որ բուն երկրում բռնադատվում էին և՛ միտքը, և՛ ոգին, քանի որ «Հայերն ապրում էին թուրքիայում՝ ամենաբռնակալ ու ավազակային պետության մեջ, որ մի կողմից ստրկացել էր Եվրոպայի առաջ, մյուս կողմից ստրկացնում էր իր ժողովրդին և առավելապես՝ այլազգիներին»²: Ահա թե ինչու «Հայ մտավորականներեն անոնք, որ ապագայի մը կատարելիություն ունեին արտասահմանի մեջ, կը հեռանային Պոլսեն, շատ երիտասարդներ արդեն մեկնած էին Փարիզ...»³: Կարևոր պատճառներից էր նաև այն, որ մտավորականության բացակայությամբ Պոլսում ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ «Փոքր մտածումները կը տիրապետեին»⁴: Այսպիսով, XX դարասկզբին հանգամանքները դարձյալ պարտադրեցին, որ մեր գրականությունը կամ, ավելի ճիշտ, նրա նորագույն փուլը վերստեղծվի եվրոպաներում՝ Ջոենոսի, Թենզայի, Սենայի և Լենանի ավերին:

² Հր. Թամրազյան, Երկեր, հ. Գ, էր., 2010, էջ 161:

³ Անայիս, Գուշեր, Փարիզ, 1949, էջ 197:

⁴ Նույն տեղում:

Քաղաքական տարբեր պատճառներով, կյանքի պարտադրանքներով, սակայն, բուն հայրենական հողի վրա չէր ստեղծվում նաև արևելահայ գրականությունը: Ինչպես վերը նշվեց, նրա կենտրոնն էլ Թիֆլիսն էր, և հայ գրականությունը շարունակում էր երկփեղկվել: Ու ոչ միայն սոցիալ-քաղաքական կեցության խնդիրների թելադրանքով: Արդեն ձևավորման ակունքները տարբեր էին: Հիմնական հող ունենալով հայրենական գրականությունը՝ հայ գրական կյանքը կառուցողները, այդուամենայնիվ, տարբեր ազդեցությունների ուղորտում էին: Թուրքական իրականությունը, իր մշակութային ամանցյալ բեռով հայ մտածողին ոչինչ տալ չէր կարող, և հայ մտածողը հայացքը հառում էր աշխարհի մշակութային զանձարանին, մասնավորապես՝ ֆրանսիականին: Ու պատահական չէ, որ արևմտահայ ցանկացած մտավորական մայրենի լեզվի հմտությամբ տիրապետում էր ֆրանսերենին կամ որևէ այլ եվրոպական լեզվի, հաճախ՝ երկուսին էլ միասին: Նրանք առանց միջնորդ լեզվի էին յուրացնում եվրոպական մտքի նվաճումները, հասնում համամարդկայնության նվաճումների մեծ ուղորտները: Թե՛ արձակի և թե՛ բանաստեղծության մեջ դարասկզբի արևմտահայ գրականությունը ազատ մրցակցության էր զնում եվրոպականի հետ:

Այլ էր պատկերը ռուսահայ հատվածում: 19-20 դդ. ռուս գրականությունը անցել էր մեծ ճանապարհ: Մանրամասների մեջ չխորանալով՝ նշեն, որ այն աշխարհի գրականության առաջավոր ջրկատներից էր, և իր քաղաքական համեմատական ժողովրդավարությամբ, ազատ մտքով և բազմազանությամբ չէր կարող իր կնիքը չդնել ռուսահայ գրականության վրա: Տերյանը հիացած էր ժամանակի ռուսական նորագույն չափածոյով, Թումանյանը սիրում էր ու թարգմանում Ա. Պուշկինին, Յու. Լերմոնտովին: Դրա փոխարեն՝ Տերյանը վատ գիտեր, իսկ Թումանյանն էլ քիչ էր ծանոթ ժամանակի արևմտահայ գրողներին: Համաշխարհային գրականությանն էլ նրանք ծանոթանում էին ռուսաց լեզվի միջնորդությամբ, քանի որ քչերը գիտեին եվրոպական լեզուներ: Նշանակում է՝ համաշխարհային գրականությունը յուրացվում էր միջնորդավորված՝ ռուսական ազդեցությամբ:

Երկփեղկումը շարունակվում էր: Երբեմն տարակարծություններ էին ծնվում այս կամ այն խնդրի շուրջ: Երկփեղկման գագաթը

դարձավ 1915-ը՝ Մեծ եղեռնը, ապա, այն չավարտված, 1920-ը՝ Ռուսահայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը: Քաղաքական ըմբռնումների ու կարգերի կտրուկ շրջադարձը Արևելահայաստանում և ժողովրդի բնաջնջումը Արևմտահայաստանում ոչ միայն խորացրին երկփեղկումը, այլև այն տարան օտարման՝ մղելով դեպի առճակատում: Երևույթը հաստատող բազմաթիվ փաստեր ու վկայություններ այսօր արդեն գաղտնիք չեն: Եվ ոչ էլ դրա փաստարկման կարիքը կա: Եվ, սակայն, պարզ է մի կարևոր հանգամանք. արևմտահայ գրականության հիմնական ուժը գլխատվել էր. հատուկենտ խլյակները ամեն ինչ պիտի սկսեին նորից, նոր տեղից՝ առանց գլխավոր ներուժի: Արևելահայ գրողներն էլ կան թողել էին երկիրը (Ավ. Ահարոնյան, Ավ. Իսահակյան և այլք), կան հրաժարվելու էին հին գաղափարներից՝ որդեգրվելու նոր, իրենց համար հաճախ խորթ ու անհարազատ գաղափարների, կան հեռանալու էին ասպարեզից: Այս օտարման խորացումն էլ արդի հայրենական հետազոտողին իրավունք է վերապահում գրելու, թե. «...Անցեալ դարի առաջին տասնամեակներից մեր գրականութիւնն առ հասարակ ազգային-քաղաքական սուր յարաբերութիւնների թոհուբոհում դարձել է խրամատների համակարգ, ուր երկկողմ համազարկերի խլացող ձայները այսօր էլ ողբերգականօրէն արձագանգւում են մեր ունկերում»⁵:

Այս ամերկբայելի ճշմարտության դիտանկյունից էլ ինձ շատ ընդունելի է թվում վաղամեռիկ Գր. Հակոբյանի մի մոտեցումը՝ նվիրված հայ գրականության երկու թևերի տարանջատմանը. «Քսաներորդ դարի հայ գրականութիւնը պատմական առարկայացման իրողութիւնների պատճառով, նախ, արտայայտուեց իբրև տարաշխարհիկ և բնաշխարհիկ (արեւմտահայ-արեւելահայ զուգահեռումներով, ներառեալ մեր առաջին հանրապետութեան փուլը), ապա՝ խորհրդահայ և սփիւռքահայ (արտերկրի) գրականութիւն: Արդի շրջանում գոյաւորւում է հայ գրականութեան 20-րդ դարի պատմութեան երրորդ զուգահեռը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան գրականութիւն-Սփիւռքի գրականութիւն»⁶:

⁵ Ս. Դանիէլեան, Միջուկի տրոհումը, Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւն, գիրք 1, եր., 2011, էջ 9:

⁶ Գ. Յակոբեան, Յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ, Սբ. Էջմիածին, 2007, էջ 491:

Ամեն ինչ ճշգրիտ է ասված: Միայն մի վերապահություն, սակայն, անհրաժեշտ են համարում. ինչպես վերը նշեցինք, մեր գրականության սփյուռքացումը (ներքին բովանդակության դիտանկյունից) սկսվել էր ավելի վաղ՝ միջնադարից, երբ հայ գրողը վարում էր թափառիկ կյանք՝ բախտ որոնելով օտար եզերքներում, և մշակութային օջախներն էլ ստեղծում էր օտար հողի վրա, օտար երկրների տակ: Ահա թե ինչու այդ գրականությունը տարաշխարհիկ էր, բնաշխարհիկ չէր և որոշակիորեն տարբեր: Ահա թե ինչու թեմատիկայի՝ կարոտի, երկրի գոյավորման ու կայացման ազատասիրական գաղափարների, հերոսացումների տրամադրությունների դրսևորումները հավասարապես բնորոշ են ինչպես վերը նշված, այնպես էլ այսօրվա Սփյուռքի գրականությանը:

* * *

Սփյուռքահայ գրականությունը գրական պատմաբանների ու գրաքննադատների ուշադրության կենտրոնում է եղել հենց ձևավորման սկզբից: Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Հակոբ Օշականը, Կարո Սասունին, Մինաս Թեոլոյանը, Գրիգոր Պըլտյանը, Գեղամ Սևանը, Վազգեն Գաբրիելյանը, Արծրուն Ավագյանը, Սուրեն Դանիելյանը, Գրիգոր Հակոբյանը և շատերը անվերջ ու ազնիվ քննությանը բարձրացրել են հարցեր, որոնել և բնութագրել շատ յուրահատկություններ. շատ խնդիրներ ու հարցեր էլ սպասում են իրենց պատասխանին: Չնայած տարաբնույթ, հաճախ իրարամերժ կարծիքներին ու նոտեցումներին՝ ընդհանուր միտումն այն է, որ «ճիշտ չէր լինի սկիզբը (սփյուռքահայ գրականության - Ս. Ս.) հաշվել 1915-ից (Մեծ եղեռնի թվականը) և ոչ էլ 1918-ից (պատերազմի ավարտը): Նախ՝ մինչև պատերազմի ավարտը (նաև հետո) աքսորյալների քարավանները դեռ քայլում էին, չէին անրակայվել գաղթօջախում, ապա՝ արևմտահայ գրականությունը գրեթե մեռած էր: Սփյուռքի բուն պատմությունը սկսվում է Համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո, ավելի ճիշտ՝ 1920-ական թթ.: Սփյուռքահայ գրականությունը ձևավորվում է այդ նույն ժամանակ, այսինքն՝ Սփյուռքի հետ, որպես հայ կյանքի նոր իրողության գրական արտացոլում»⁷: Եվ, սակայն, այս դեպքում պետք է խոսել ոչ թե և ոչ միայն նույն ժողովրդի գրականության երկու ճյուղավոր-

⁷ Վ. Գաբրիելյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

րունների մասին, այլ արդեն նրա երկու նույն ճյուղերի տարբեր ենթաճյուղերի՝ ֆրանսահայ, ամերիկահայ, եգիպտահայ, սիրիահայ, լիբանանահայ, պարսկահայ գրական ճյուղերի մասին: Սակայն դա նշանակում է արդյոք, որ գործ ունենք նոր ու միանգամայն իրարից տարբեր գրական երևույթների հետ: Նոր. այո՛: Տարբե՞ր. թերևս: Հակադի՞ր. բնավ:

Այս առումով իրավացի է հայրենի գրագետներից Ս. Դանիելյանը, երբ հակադրվում է ամերիկահայ գրագետ եր. Ազատյանի այն կարծիքին, թե «Հայաստանը Կովկասին է պատկանում, Սփիւռքը՝ իր պոլսահայ արմատով և զանազան ազդեցութիւններով՝ բոլորովին ուրիշ աշխարհ է: **Մեզանից անկախ երկու տարբեր ազգութիւններ են ստեղծուել** (ընդգծ.- Ս.Ս.): Արիւնով միեւնոյնը, լեզուով՝ գրեթէ նոյնը, բայց աշխարհայեացքներով գրեթէ հակոտնեայ»⁸: Այս կարծիքը ծայրահեղորեն անարդար է: Ս. Դանիելյանի հակադրումը⁹ նույնպէս սպառիչ չէ: «Յարաբերականօրէն ինքնուրոյն ճիւղաւորումներ»-ը դեռ չի նշանակում հակոտնյա կամ իրարամերժ գրականութիւններ: Եվ լավ է, որ գրագետը չի կորցնում իրատեսութիւնը, երբ արձանագրում է անուրանալի իրողութիւնը, թե «ճանաչողական եզրագծին է մօտենում արեւմտահայ գրականութեան՝ գրեթէ երկու դար տեւած ճանապարհը, թվում է՝ փակուելու վրայ են սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան դարպասները»¹⁰:

Մի քիչ մտայլ կանխագուշակութիւն է անշուշտ, սակայն այդ գրականութեան ազգապահպան վիթխարի դերն ու նշանակութիւնը դեռ ամբողջովին չեն բացահայտված ու ներկայացված, և, իհարկէ, դեռ վաղ է մահերգը գրելու, մանավանդ այսօր՝ Ազատ ու Անկախ Հայրենիքի գոյության պայմաններում: Եվ նորից համաձայնենք գրագետի հետ, որ անհրաժեշտ է համարում «գոնէ հնարաւորի սահմաններում բոլորագծել գրեթէ ժամանակային առումով մէկ դար ձգուած Սփիւռքի գրականութեան լոյսն ու ստուերը, ազգային-քաղաքական նախահիմքերը, գեղարուեստական խօսքի փոփոխական սլացքները՝ մայր գրական նախորդ և ժամանակակից ընթացքների հակադրման լոյսի ներքոյ»¹¹:

⁸ Ս. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 26:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 27-29:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

¹¹ Նույն տեղում:

* * *

Լիբանանահայ գաղութը հայ գաղթաշխարհի՝ համեմատաբար արագ ստեղծված ու առավել կառուցիկ գաղութներից է: Ասել է թե՛ մշակութային կյանքը ընդհանրապես, գրական կյանքը մասնավորապես, այստեղ առավել արագ են ձևավորվել և կայացել: Ընդհանրապես ճիշտ է նկատված, որ «Չայկական համայնքները համալրուում էին յախումն թափով, արագընթաց ընդարձակում էր նաեւ նրանց «աշխարհագրութիւնը», ինչի հետեւանքով արեւմտահայ միասնական գրականութիւնը տրոհուում էր մեծ ու փոքր կղզեակների»¹²: Եվ այս կղզյակների մեջ, ինչպես նշեցի, առավել կենսական լիցքերով և կազմակերպվածությամբ, զարգացման արագընթացով առանձնանում էր լիբանանահայ գաղութը: Պատճառները մի քանիսն էին:

Պատճառներից մեկը ամենից առաջ այս դրախտային աշխարհի մարդկանց՝ բնիկների բարեհաճ ու կարեկից վերաբերմունքն էր դժոխքի պարունակներով անցած հայության նկատմամբ: Դա վիթխարի նշանակություն ունեցավ հոգեբանական դիտանկյունից: Մարդու և մարդկայնության նկատմամբ հավատն ամբողջությամբ կորցրած և գաղթականի վերածված հայ մարդը՝ մտավորականը, առևտրականը, հերկվորը, սերմնացանն ու բնակորույս կինը, նորից տեսավ իր տեսակին՝ Մարդուն՝ թեև հոգսով բեռնավոր, բայց սրտով ցավակից: Նորից ծնվեց ապրելու, հարատևելու հույսը, որ կարևոր էր, մանավանդ այն պարագայում, երբ հրաշքով փրկված հայրենական հողի մի փոքրիկ հատվածը՝ Խորհրդային Չայաստանը, մեղմ ասած, բարեհաճ վերաբերմունք չէր դրսևորում նրանց նկատմամբ:

Մյուս կարևոր գործոնը, որ նպաստեց լիբանանահայ գաղութի արագ ու հայեցի կայացմանը, մեր կարծիքով, այն էր, որ այստեղ հաստատվեցին արդեն դասականի համբավ ու կշիռ ունեցող գրական գործիչները՝ Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը, Կոստան Ջառյանը: Սա մշանակում է, որ որոշ վերապահությամբ պիտի ընդունել գրաքննադատության այն պնդումը, թե «սփյուռքահայ գրականութիւնը արեւմտահայ գրականութեան շարունակութիւնն է»¹³:

¹² Ս. Դանիէլեան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹³ Նույն տեղում, էջ 45:

Լ. Շանթի մասին պնդումը, թե նա արևմտահայ գրող է, բացարձակ ճշմարտություն չէ: Իմ կարծիքով՝ նրա տեղը լավագույնս բնութագրել է Դ. Օշականը՝ նկատելով, որ նա «երկու գրականութեանց բարեխառնութիւն մըն է»: Սա ճշմարիտ է նաև Ն. Աղբալյանի (որը, ի դեպ, ուղղակի արևելահայ է) և Կ. Ջարյանի վերաբերմամբ: Ուրեմն՝ Սփյուռքի գրականությունը կամ գոնե լիբանանահայ (իսկ պարսկահայի մասին արդեն չեմ խոսում) գրականությունը զուտ կամ զտարյուն արևմտահայ գրականություն չէ, այլ «երկու գրականութեանց բարեխառնութիւն»: Հակառակ դեպքում՝ կկորցնենք նրա համահայկական որակի հայտնության ու ընթացքի խորհուրդը և կհաստատենք եր. Ազատյանի՝ երկու տարբեր ազգերի մասին տեսությունը:

Զնայած լիբանանահայ գաղութը ներքին կյանքի քաղաքական դրսևորումներով որոշ խայտաբղետություն ուներ (այստեղ գործում էին հայ ազգային-քաղաքական գրեթե բոլոր կուսակցությունները՝ ԶՅԴ, ՌԱԿ, Սոցիալ-դեմոկրատ, Հնչակյան, Համայնավար), սակայն մեծ հաշվով այստեղ տիրապետողը համազգային շահն էր, ինչին նպաստում էին տարբեր ժամանակներում և տևողությամբ այստեղ լույս տեսած պարբերականներն ու թերթերը՝ «Ազդակ»-ը, «Ակօս»-ը, «Անի»-ն, «Արարատ»-ը, «Բագին»-ը, «Հայկազեան հայագիտական հանդես»-ը (վերջին երկուսը հատկապես առանձնանում էին հայրենիքում իրենց հայտնիությամբ), «Ձարթօնք»-ը, «Կանչ»-ը, «Յառաջ»-ը, «Նաիրի»-ն, «Շիրակ»-ը, ուրիշները: Դրանում իր մեծ դերն ուներ նաև Լիբանանի պետական համակիր վերաբերմունքը, ինչը շատ չափով նպաստում էր նման հզոր ծաղկմանը: Եվ պատահական չէր, որ լիբանանահայ գաղութի ձևավորումից ընդամենը 2-3 տասնամյակ անց՝ 50-70-ական թթ., այնտեղ այցելած հատուկեմտ հայաստանցիներն այն անվանում էին երկրորդ Հայաստան, իսկ գաղութի ամբողջ գոյության ընթացքի մեծ դասականն ու գեղարվեստական տարեգիրը՝ Մուշեղ Իշխանը, «Տաղ Լիբանանին» ձոներգում Լիբանանը համարում է իրական հայրենիք:

Լիբանանահայ գաղութի արագ ձևավորմանն ու ծաղկումին պակաս նպաստ չբերեց և այն, որ այստեղ էր գործում նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը, որը, հոգևոր գործառություններից բացի, փաստորեն իր վրա էր վերցրել նաև հայկական պե-

տականության ուրույն դերակատարում¹⁴:

Տարբեր ժամանակներում լիբանանահայ գրականության կայացման ու զարգացման գործում իրենց անգնահատելի դերն են ունեցել տաղանդավոր շատ գրողներ՝ Մուշեղ Իշխանը, Արմեն Դարյանը, Գառնիկ Ադդարյանը, Վեհանուշ Թեքեյանը, Գևորգ Աճեմյանը, Անդրանիկ Ծառուկյանը, Ժագ Հակոբյանը, Սարգիս Կիրակոսյանը, Էդուարդ Բոյաջյանը, Հայկ Նազգաշյանը, Արամ Սեփեթճյանը, Պեպո և Սիմոն Սիմոնյանները, Վահե Վանյանը, Սմբատ Փանոսյանը, Վահե Օշականը: Անուններն էլի կարելի է շարունակել:

Սակայն բոլորին չես կարող անդրադառնալ: Մանավանդ մի հաղորդման ընթացքում: Ուստի բավարարվենք մի քանի խոսուն և սպառիչ-բնութագրական անուններով:

Մուշեղ Իշխան: Գաղթի ու որբ մանկության ամբողջ դառնությունը ցմրուր ճաշակած ապագա մեծ գրագետը (որ սեփական ծննդյան թվականն անգամ (1914, միշտ կարծել է 1913) ճշտել է բաժանունից ամբողջ 37 տարի անց՝ մորը գտնելուց հետո), չնայած ծանր կյանքի ընթացքին, բախտավոր կամ ավելի ճիշտ՝ հաջողակ էր ուսուցիչների առումով:

Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանում նրան դասավանդել է Հակոբ Օշականը, իսկ 1930-ից արդեն Փալանճյան ճեմարանում աշակերտել է Լ. Շանթին ու Ն. Ադբայանին: Ասել է թե՛ բնական ձիրքին միացել է նաև տաղանդավոր ուսուցիչների մեծ ներդրումը՝ ձևավորելով ապագա գրողին: Նրա վերջին՝ «Իրիկնալույս ռունբերու տակ» գիրքը, լույս տեսավ 1991-ին, ետմահու (բանաստեղծը մահացել է 1990-ին, 76 տարեկան հասակում, Լոս Անջելեսում, ուր գտնվում էր բուժման նպատակով): Նրա մասին գրել և գրելու են շատերը, սակայն բացառիկ ջերմությամբ է արտահայտվել Գարեգին Բ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը. «Ողջո՛ւյն քեզ, Մուշեղ, Իշխան Հայ Գիրին»:

¹⁴ Դա լայնորեն դրսևորվեց հատկապես 70-90-ական թթ.՝ ընդհատումներով ընթացող լիբանանյան արյունալի քաղաքացիական պատերազմի շրջանում, որը լիբանանահայության թիվը շուրջ 250 000-ից նվազեցրեց մինչև 60 000-ի, երբ շատ շատերի հետ երկիրը լքեցին նաև բազմաթիվ հայտնի գրողներ ու մտավորականներ: Դժվար է գերազանհատել այս շրջանում երկու կաթողիկոսների՝ երջանկահիշատակ Գարեգին Բ (հետագայում Գարեգին Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոս) և Արամ Ա-ի վիթխարի դերը լիբանանահայության պահպանման և գոյատևման դիտանկյունից:

«Ցավատանջ մատներով դողդոջ» երբ գրեցիր՝ «ձեզմով ապրեցա ես օր ու ցերեկ», հիմա իրենք՝ գիրքերդ հոգի՝ հոգիդ կ'ապրեցնեն հոգիներուն մեջ ոգիի երաշտեն այնքան հաճախանքով այցելված այսօրվան ապրողներուս և դեռ անվերջ գալուց շարաններուն Հայկա զավակներուն, որոնց աչքերուն մեջ հավետ կենդանի ու վառ կը մնան տեսիլքն ու սերը քու քերթողագրած «Հայ լեզուին», զոր իշխանաբար հռչակեցիր «Տունը հայուն»՝ աշխարհի չորս ծագերուն»¹⁵:

Ձարմանալի է, բայց տարօրինակ զուգադիպությամբ հայրենի ականավոր գրականագետներից մեկը՝ Հր. Թամրազյանն էլ խոստովանում է, որ Մուշեղ Իշխանի աշխարհն իր համար բացել են Սփյուռքի մանուկները՝ նրանք, որոնց ուղղված է ու առավել նշանակություն ունի հայրենանվեր գրողի խոսքը: Թեև զուսպ, սակայն դիպուկ է նրա խոսքը սիրված բանաստեղծի հանդեպ: «Անարատ հոգիների աշխարհը գրաված» բանաստեղծը՝ Մուշեղ Իշխանը, «...չի պատկանում բազմազան ու բազմերանգ աշխարհ ունեցող բանաստեղծների շարքին, ավելի շուտ՝ նա մի երգիչ է, որի մեղեդիները հյուսվում են գերազանցապես մի էական նյութի և աշխարհի ոլորտում, ու անվերջ աշխատում է նվաճել խորքը և այնտեղից, պատահում է, հանում է քանակով ոչ շատ, բայց իսկական գլուխգործոցներ, իսկական գոհարներ»¹⁶:

Մ. Իշխանը, իրավամբ, իր մեջ խտացնում է Սփյուռքի հայ գրականության ամբողջ տարեգրությունը: Փոքր-ինչ ձևափոխելով մեծ բանաստեղծի՝ Պ. Սևակի հայտնի միտքը Պ. Դուրյանի մասին՝ «Նա առաջինն էր և միշտ կմնա վերջինի կողքին»՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ Մ. Իշխանը վերջինն էր առաջինների մեջ և միշտ կմնա առաջինը վերջինների մեջ: Գրականագետները (Վահե Վահյան, Հր. Թամրազյան, Վ. Գաբրիելյան, Ս. Դանիելյան, Գ. Սևան և այլք) նշել են Լ. Շանթի, Հ. Օշականի¹⁷, Ն. Աղբալյանի գեղագի-

¹⁵ Մուշեղ Իշխան, Ուխտագնացություն, Եր., 1994, էջ 215:

¹⁶ Հր. Թամրազյան, նշվ. աշխ., էջ 790:

¹⁷ Ինքը՝ Իշխանն էլ խոստովանում է Հ. Օշականի տիրական ազդեցությունը իր գրական մտքի ձևավորման վրա՝ գրելով. «Արիեստ սովորելու ձախողակ փորձերն ետք, հաջողեցա ինքզինքս նետել Կիպրոսի Մելգոնյան վարժարանը, ուր մնացի դպրոցական երկու տարեշրջան, աշակերտելով Հ. Օշականին: Ուսուցիչներես միայն իր անունը կը հիշատակեմ, որովհետև իր անունին հմայքն էր զիս հոն քաշողը և իր գրական ըմբռնումներն ալ հետագային խոր ազդեցություն ունեցան իմ կազմավորմանս մեջ» (ընդգծ.- Ս. Ս.), Մ. Իշխան, Ինքնակենսագրություն, Պեյուրթ, 1988, էջ 5:

տական ըմբռնումների և մանավանդ Վ. Թեքեյանի գեղարվեստի ազդեցությունների մասին: Փաստերն անշուշտ տեսանելի են և անառարկելի: Բայց սրանով արդյո՞ք չենք գնում մի այլ ծայրահեղության, արդյո՞ք չենք ուրանում Իշխանական ուրույն, բացառապես տարբեր աշխարհի ինքնության փաստը: Կարծում եմ՝ բազմավաստակ այս բանաստեղծի, արձակագրի, վիպասանի, հրապարակագրի, թատերագրի բարձրարժեքությունը նախ և առաջ նրա բացառիկության և ինքնուրույնության մեջ է, ու այս պարագայում ավելի շատ և շուտ պիտի խոսել գրական ազգակցության, քան ազդեցության մասին: Ահա մի փոքրիկ համեմատություն.

*Կյանքս ըրած կայարան, շուրջս՝ աղմուկ ու մարդիկ,
Կապած ծրար, պայուսակ, տեսած ամեն հաշվետակ՝
Անկյուն մը լո՛ւռ, ձեռնածակ՝ ես կը սպասեմ շարունակ
Երջանկության և բախտի ճեպընթացին բացառիկ:*

(Մ. Իշխան, «Սպասում», «Կրակը» գրքից)

*Անցա երկրներ, կտրեցի ծովեր,
Տեսա պերճ վայրեր, քաղաքներ չքնաղ,
Բայց ավա՛ղ. երբեք-երբեք չհասա
Իմ ճիպոտ-ձիով ոտք դրած շքեղ
Աշխարհներն հեռու և հեթիաթաջիղ:*

(Ավ. Իսահակյան,

«Երբ մանուկ էի, ընկերներիս հետ»)

Նման չե՞մ արդյոք սպասման տրամադրությունները, պերճ ու շքեղ տեսիլները: Մանավանդ որ Իսահակյանը իր երգը գրել է Փարիզում 1935-ին, երբ, դատելով նամակներից, մորմոքում էր հայրենիքի կարոտից, օտար ափերում չէր գտնում դարձի ճանապարհ, քանի որ դաշնակցական էր ու անցանկալի անձ հայրենի գաղափարագարների համար: Եվ, ի վերջո, անմարելի կարոտն էլ նրան պարտադրեց ամենավտանգավոր պահին, երբ արդեն սկսվելու էր 1937-ի հայտնի սպանդը, բռնել տունդարձի ճանապարհը՝ որոշ իմաստով հաշտվելով հնարավոր մահվան մտքի հետ: Մ. Իշխանի «Կրակը» գիրքը գրվել է նույն շրջանում, լույս է տեսել 1938-ին: «Սիրտս կ'արյունի աշխարհի ցավով»,– մորմոքում է Մ. Իշխանը, Ավ. Իսահակյանի քնարական հերոսը մորմոքում է «հիվանդ» ու «քրքրված» սրտի վերքերի ցավերից, «որ

տիեզերքի հըսկա վերքերի Կաթիլներիցն են»։ Ընդհանրություններ կարելի է էլի գտնել, և ոչ միայն Մ. Իշխանի և Ավ. Իսահակյանի, այլև Մ. Իշխանի և Վ. Թեքեյանի, Սիամանթոյի, Գ. Վարուժանի¹⁸, Եղ. Չարենցի և էլի ուրիշների ստեղծագործություններում։ Պարզապես ժամանակի պարտադրած կենսական, ինչպես նաև ազգային մտածողության ընդհանրությունները տաղանդով ու աշխարհայացքով միմյանցից տարբեր բանաստեղծներին ստիպում են երևույթները տեսնել միևնույն դիտանկյունից, մեկնաբանել հաճախ նույն մոտեցմամբ, անգամ երբեմն մոտ կամ նման պատկերներով։ Մուշեղ Իշխանը և՛ նման, և՛ տարբեր է նախորդներից և ժամանակակիցներից, ինչպես վայել է ճշմարիտ բանաստեղծին։ Եվ այս առումով, կարծում եմ, ավելի ճիշտ է մատնանշել տարբերությունները, քան ընդհանրությունները։ Նա չունի Սիամանթոյի հզոր ու ողբերգական պոռթկումները, Իսահակյանի արտասովոր շիկացումները, Վարուժանի ու Չարենցի՝ աշխարհներ հայտնագործելու ձիրքը։ Նա ստեղծում է իր տեսիլների յուրօրինակ աշխարհը, որ որքան տեսլային է, նույնքան էլ իրական, շոշափելի։ Այդպիսին էր արդեն կորսված տան մորմոքով ապրելուն հավերժորեն դատապարտված քնարական հերոսը՝ հայ գաղթականը, որ կյանքի երազից անվերջ անցնում է երազի կյանքին ու չի գտնում սահմանագիծը, և ինչպես քերթողն է ասում.

*Կյանքն իր երազ մը եղավ, ինչպես երազն՝ իրեն կյանք
Չամատարած, մտերմիկ, բայց հավետ նոր ու անհուն.
Իր աչվներն անժանոթ ճաճանչներով հմայուն
Չբաժնեցին իրարմե ճշմարտություն ու հմայք:*

(«Կյանք և երազ» գրքից)

Առաջին գրքից՝ «Տուներու երգը»-ից, մինչև վերջինը՝ «Իրիկնալույս ռունբերու տակ» գիրքը, բոլոր ինը բանաստեղծական գրքերում («Կրակը», «Չայաստան» պոեմ, «Տառապանք», «Արևամար» և այլն) Իշխանն ստեղծում է իր անկրկնելի աշխարհը, որ կարճ կարելի է բնութագրել իբրև քնարական խոհ և խոհական քնարերգություն։ Տարբեր առիթներով նա բնութագրել է հայրե-

¹⁸ Այսպես, Գ. Վարուժանի «Մեռնող բանվոր» և Մ. Իշխանի «Ալևոր պանդուխտը» բանաստեղծություններն ընդհանրություններ ունեն ոչ միայն թեթև ընդգծված դիպաշարի, այլև բանաստեղծական հարցադրումների, նպատակադրումների և զգայությունների առումով, բայց դարձյալ դժվար է խոսել ազդեցությունների մասին։

նական գրողներին՝ Աբովյանին, Ռաֆֆուն, Շիրվանզադեին, Տերյանին, Չարենցին: Միշտ անաչառ ու դիպուկ: Իսկ Յովի. Թումանյանի մասին գրել է. «Բանաստեղծն ամբողջ հոգիով թաթախված է հայկական արժեքների մեջ և օտար ազդեցություն գրեթե չի կրած: Ատոր համար ալ ամենեն հայ բանաստեղծն է՝ ոգիով, ոճով, նյութով և **զգալու եղանակով**» (ընդգծ. – Ս.Ս.): Վստահաբար կարելի է ասել, որ Մ. Իշխանը Հայ Սփյուռքի ամենեն հայ բանաստեղծն է: Մանավանդ՝ «զգալու եղանակով»:

Մ. Իշխանի մահից անցել է 2 տասնամյակից ավելի: Եվ, կարծում եմ, հայրենի գրականագիտությունը դեռ չի մարել իր պարտքը մեծ գրողի հանդեպ: Նրա ստեղծագործությունը, որի մի մասը շարունակում է սփռված մնալ մամուլի էջերում, դեռ սպասում է իր հմուտ ու պարտաճանաչ հետազոտողին՝ ապրեցնելու համար ոչ թե իրեն՝ անմահության ուղին մտած քերթողին, այլ նրա կերտած հերոսին՝ հային:

Անդրանիկ Ծառուկյան (ծնվ. է 1913-ին): Կյանքի վերջին տասնամյակը (1980-1989) անցկացրեց Փարիզում: Ծառուկյանը լիբանանահայ գրականությանը նոր գույն ու երանգ էր հաղորդում՝ ամբողջացնելով նրա դիմագիծը: Իր բանաստեղծական երկու գրքերով («Առազաստներ» և «Թուղթ առ Երևան» պոեմ) նա հաստատվեց իբրև բանաստեղծ, ապա անցավ արձակին՝ գրելով «Մոխրաման» վիպակը 1935-ին, որ վկայությունն էր նրա ծիրքի: Շուտով՝ 1955-ին, տպագրվեց նրա «Մանկություն չունեցող մարդիկ» ինքնակենսագրական վեպը, որը ավելի ուշ՝ 1980-ին, լրացվեց «Երազային Հալեպ» նույնատիպ, նախորդը շարունակող վեպով: 1960-1987 թթ. տպագրվեցին նրա «Հին երազներ, նոր ճամփաներ», «Վերջին աննեղը», «Սերը եղեռնի մեջ» վեպերը: «Մեծերը և ... մյուսները» հուշագրության ժողովածուն լույս տեսավ հետմահու՝ 1993 թ.: Թվարկումն արդեն վկայում է, թե Անդ. Ծառուկյանը կես դարից ավելի՝ 1930-ականներից մինչ մահը՝ 1989 թ., եղել է գրական դիրքերում՝ շատ բան տալով հայրենի գրականությանը: Ի տարբերություն Մ. Իշխանի՝ Ա. Ծառուկյանը առավել ընդունված և ճանաչված էր Մայր հայրենիքում: Նրան հռչակ բերեց հատկապես բանավիճային «Թուղթ առ Երևան» պոեմը՝ գրված Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին: Խորհրդահայ գրական գործիչ և բանաստեղծ Աբովը, որ հայտնի էր իր ծայրա-

հեղ ձախ թեքումներով և գաղափարների կտրուկ փոփոխություններով, 1943-ին հրատարակեց «Ճակատում և թիկունքում» կռվազան ժողովածուն, որում ներառված էր «Մենք չենք մոռացել» պլակատային բանաստեղծությունը: Նրանում Գ. Աբովը ուղղակի կոչ էր անում անդուլ պայքար մղել դաշնակցության դեմ, ՀՀԴ գաղափարախոսությունը համարում էր «Սև ֆաշիզմի» գաղափարաբանություն: Խառնվածքով տաք ու բորբոքուն Ա. Ծառուկյանի պատասխանը արդարացի ու ճշմարիտ բողոք էր՝ ուղղված խորհրդահայ ծայրահեղականի դեմ: Եվ նրա բանաստեղծական հարցադրումները պարունակում են ոչ միայն ընդվզման, այլև վիթխարի ցավի ու հուսահատության զգացողություն:

*Խփել է արդեն մեր կարկամ ուսին
Բռունցքը բախտի
Ու նորի՞ց բռունցք, ու նորի՞ց արյուն,
Եվ այն էլ, այն էլ երկրի՞ց հայրենի...¹⁹:*

Ծառուկյանի ձգտումը՝ «կարոտահար եղբայրների տաք սրտով» ճաքեցնելու «հայրենի երկրի սրտի սառույցը», որ «իբրև կարոտած մայր» հայրենիքն «Իր սիրտը բացի» բոլորի հանդեպ, չեղավ: Պատճառները հասկանալի են: Բայց ճաքեց հայրենի երկրի անտեղյակ «սրտերի սառույցը»: Գևորգաբովների փոխարեն, որ խորացնում էին Սփյուռք-Հայրենիք վիհը, նորերն արդեն գիտակցում էին ծառուկյանական ցավի ակունքը, ձգտում հասկանալ ու ցավակից լինել: Կարելի է ասել՝ Ծառուկյանը կամուրջ էր նետում Հայրենիքի և Սփյուռքի միջև: Անհրաժեշտ էր ավելի խորացնել մոլոր ու անտեղյակների համար անհայտ ցավի՝ եղեռնագարկ մարդկանց ողիսականի ճանաչման ընթացքը: Այս հարցում անգնահատելի է Ծառուկյանի և Մ. Իշխանի կենսագրական վեպերի դերը: «Մանկություն չունեցող մարդիկ» վեպը ողբերգության բացահայտման առումով, նաև այսպես կոչված կարոտի գրականության ամբողջացման իմաստով ունեցավ այն նույն նշանակությունը, ինչ նահանջի գրականության ստեղծման մեջ Շ. Շահնուրի հայտնի վեպը: Մ. Իշխանի «Հացի և լույսի համար», «Հացի և սիրո համար», «Մնաս բարով, մանկություն» և Ծառուկյանի վերոնշյալ վեպերը ոչ միայն եղեռնագարկ սերնդի գեղարվեստա-

¹⁹ Ա. Ծառուկյան, Թուղթ առ Երևան, Եր., 2001, էջ 30:

վավերագրական կենսապատումն են, այլև հայ ինքնակենսագրական վեպի ժանրային յուրահատկությունների հարստացման լավագույն նմուշները: Չնայած թեմատիկայի ընդհանրությանը (կարոտ, կորուստների ցավ, գալիքի պայծառ տեսիլներ և հույս, մարդասիրություն և այլն)՝ Լիբանանահայ գրականության այս երկու դասականները տարբեր էին միմյանցից: Նուրբ ու քնարական խառնվածքի տեր էր Մուշեղ Իշխանը, որի քնարականությունը խորքում բերում էր էպիկականության լայն խորհուրդ, տաք ու բորբոքուն խառնվածքի տեր Ծառուկյանի գրականությունը էպիկականության արտաքին քողի տակ բերում էր քնարականության նուրբ ու հուզիչ իրողություններ:

Լիբանանահայ գրականության մեջ իր ուրույն տեղն ու դերն ունի նաև **Էդուարդ Բոյաջյանը**, որի գրական ժառանգությունը ինչպես ծավալի, այնպես էլ գեղարվեստի առումով չունի նախորդ գրողների ընդգրկումը, սակայն «Ծննդավայր կորուսյալ» բանաստեղծությունների գրքով, մանավանդ «Չողը» պատմվածքների ժողովածուով, նաև «Տոմար տարագրի» գրքով եկավ լրացնելու Համաստեղի, Մնծուրու հողապաշտ գրականությունը: Բոյաջյանի արձակում ևս, ինչպես Մնծուրու մոտ, հայրենի հողը անձնավորված է, կենդանացած. զարմանալի կենսասիրություն բերող, իր մեջ ցավի, վշտի, կորստի, հոգի ու մարմին ունեցող կենդանի էակ, որ զարմանալիորեն ներծուլված է իր կենսականությունն ապահովող, իրենով ապրող իրական մարդկանց հետ:

Անցյալ դարի Լիբանանահայ գրականության բարձրակետը 50-70-ական թթ. էին, երբ ստեղծագործական ծաղկուն ընթացքի մեջ էին Մուշեղ Իշխանը, Անդրանիկ Ծառուկյանը, Էդուարդ Բոյաջյանը, Արմեն Դարյանը, Վեհանուշ Թեքեյանը, Ջարեհ Մելքոնյանը, Հայկ Նազգաշյանը, Սիմոն Սիմոնյանը, Վահե Վահյանը, Էդուարդ Տարոնյանը, Սմբատ Փանոսյանը, Վահե Օշականը: Նրանք իրենց նվիրումով ու տաղանդով ստեղծեցին գրական վիթխարի մի ժառանգություն՝ անվերջ կենդանի պահելով հայ ոգին ու լեզուն, ազգային դիմագիծը, որքան էլ բարեհաճ, բայց օտար ավերում:

Դժբախտաբար, ինչպես վերը նշվեց, Լիբանանի քաղաքացիական բախումները 70-90-ական թթ. ծանր ազդեցին Լիբանանահայ ընկերային և մշակութային կյանքի վրա: Գաղութն արագ մարման էր

զնուն: Բայց հարուստ ավանդներ ունեցող կյանքը թեև դժվարությամբ, բայց շարունակվում էր: 60-ականներին արդեն հներին են միանում նորերը՝ Չայկ Նագգաշյանը, Ջարեհ Մելքոնյանը, Արմեն Դարյանը: Իր տևական ստեղծագործական ուղին այսօր էլ շարունակվում է գրական կյանքի նահապետը՝ **Պողոս Սնաայանը**, որի ստեղծագործությունը վերածվել է լիբանանահայ գրականության ուղենիշի և չափորոշիչի: Նշված ժամանակում շարունակվում էր աչքի ընկնել **Գառնիկ Աղդարյանը** իր բանաստեղծության յուրահատկությամբ: Սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, չնայած նահանջին՝ վաղ է մահախոսական գրել: Լիբանանահայ գաղութը թեև դժվարին ընթացքով, սակայն շարունակվում է մաքառել գոյատևման իր իրավունքի համար: Շարունակվում է նաև գրական կյանքը: Ասպարեզ են եկել նոր ու շնորհալի, խոստումնալից ուժեր: Արդեն բանաստեղծի լուրջ հայտ է ներկայացրել երիտասարդ **Սագո Արեյանը** իր երկու «Տարտան տողեր» և «Կանայի հարսանիքը» գրքերով: Նյութ ունենալով նախորդների թեման՝ օտար ափերում հայ թափառիկ մարդու որոնումներ, նահանջ հայկականությունից և այլն, Արեյանը նաև անդրադառնում է արաբական պայքարին՝ իբրև համամարդկային խնդիր: Սա, ինչպես նաև ավանդական ու արդի բանաստեղծական ձևերի միաձուլումը, նորություն է լիբանանահայ չափածոյում: Սակայն լուսեղեն երագները՝ դեռ Ս. Իշխանից եկող, շարունակվում են: Արեյանի քնարական հերոսն էլ մղվում էր դեպի երագների լուսեղեն հեռուն, «դեպի աղբյուրը լուսին»:

Լոյսերուն տակ երագելէն կը քայլեն...

Պիտի փլի պատերազմի հին արձանը

Պիտի մեռնին յիշողութիւններս տխուր...

Ու լոյս պիտի ըլլայ ամէն ուր: (ընդգծ. – Ս.Ս.)

Գրական լուրջ հայտ է ներկայացնում նաև Սոնա Գրիգորյանի մուտքը: Առաջին գիրքը՝ «Եզերք» (լոյս տեսած 2006-ին), արդեն որոշակի ձիրքի վկայությունն է: Նրա արձակի նյութը՝ ներկայացված անսեթևեթ ոճով ու պարզ լեզվով, յուրօրինակ կենսապատում է արդի մարդու և կյանքի:

Նորերի հետ երիտասարդական ավյունով շարունակվում են քայլել նաև միջին և ավագ սերնդի գործիչները՝ Սարգիս Վահագնը, Արա Արծրունին, որոնց արձակ և դրամատիկական գործերը լուրջ նպաստ են լիբանանահայ արդի գրականությանը:

Արդեն նշել են, որ լիբանանահայ հարուստ ու բազմազան գրականությանը լիարժեք և ամբողջական, սպառիչ գնահատական տալ մեկ հողվածի շրջանակում դժվար է, գրեթե՝ անհնար²⁰: Այն լուրջ ու տևական տքնանք է պահանջում, որի կարիքն այսօր անպայման կա, մանավանդ այն պարագայում, որ Ազատ ու Անկախ Հայաստանի գոյությունը և հարատևությունը շատ չափով պայմանավորված են նաև նրանով, թե ինչպես կգարգանան կապերը Սփյուռքի հետ: Եկել է ժամանակը նաև, որ արդեն հայրենիքն էլ պիտի օգնի Սփյուռքին՝ իր և նրա զոյատևման համար: Առաջին քայլերն արդեն արվում են: Հրատարակվում են սփյուռքահայ գրողների երկերը, կատարվում են փոխայցելություններ, գործում է Սփյուռքի տակավին երիտասարդ նախարարությունը հայրենիքում: Սկիզբը խոստումնալից է: Հուսանք՝ նաև գալիքը:

Serj Srapionyan – *The Formation of the Armenian Diaspora and the Lebanese Armenian Literature* – This article tackles the problem of the formation of the Armenian Diaspora, its historical bases and reasons and similarities with the pre-genocide Armenian migrants.

The author assesses the significant role the Lebanese-Armenian literature played in characterizing the process of the formation and stabilization of the Lebanese Armenian as a community. The author draws parallels and uncovers the similar features of Mushegh Ishkhan and Andranik Tsarukyan, their bonds with the past, as well as with Western and Eastern Armenian literature, and the national image in the context of world literature with an eye to their humanistic essence. The article is an attempt to view the literature of the Lebanese Armenians in its broad and general terms.

Серж Срапионян – *Формирование армянской диаспоры и армяно-ливанской литературы* – В статье рассматриваются основы формирования армянской диаспоры и ее влияние на армянскую культуру, в частности, на литературу. Автор указывает на сходства и различия исторической и современной диаспоры, особенности произведений армяно-ливанских писателей Мушега Ишхана и Андраника Царукяна и их основательное влияние на формирование и развитие армяно-ливанской литературы.

Подчеркивается преэминентность литературы диаспоры, сформированной после геноцида, с восточно-армянской и западно-армянской.

²⁰ Միտումնավոր չմանրամասնեցինք Վահե Օշականի գրական գործունեության և վաստակի խնդիրը: Նկատի ունենալով նրա վիթխարի ու հիմնարար նշանակությունը լիբանանահայ գրական կյանքում՝ այն համարում ենք առանձին հետազոտության մյուս և թողնում հետազային՝ առավել հիմնավոր քննության ենթարկելու նպատակով: